

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ԻՂ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ

Ե

Մենք համառօտ բացատրեցինք մատենագրական-պատմական մի քանի էական եզրակացութիւններ, որոնց հասաւ բանասիրութիւնը 19-րդ դարում՝ ուսումնասիրելով հայոց հին գրականութիւնը: Քննադատութիւնը, ի հարկէ, բացառաբար չէր զբաղուած միայն յիշուած հեղինակներով ու հարցերով, կատարուած են նաև ուրիշ շատ ուսումնասիրութիւններ մեր հին գրականութեան մասին (օր. Եղնիկ Կողբացու, Դաւիթ Անյաղթի, Յովհան Մանգակունու և այլն և այլն). սակայն սրանք այնքան կարեորութիւն չունեն հայոց մատենագրութեան ոգին ճանաչելու նկատմամբ և աւելի նեղ, մասնագիտական նպատակներ ունեն, որոնց մասին խօսելը մեր յօդուածի շրջանից դուրս է: Այժմ հարկ ենք համարում մի քանի խօսք ասել և ուրիշ տեսակի աշխատութիւնների մասին, որոնք կատարուեցին 19-րդ դարում՝ հայոց հին մատենագրութեան վերաբերմամբ:

Նախ և առաջ հարկաւոր է յիշել, որ անցեալ դարում գրել-խաւորապէս հրատարակուեցին մեր հին հեղինակների գործերը: Մինչև 19-րդ դարը քիչ բան ունէինք սրանցից տպագրուած: Ինչպէս որ գրերի գիւտը մեզանում նախ և առաջ կրօնական պիտոյքների համար եղաւ, այնպէս էլ հայկական տպագրութիւնը նախ և առաջ կրօնական պիտոյքների ծառայեց: 16—18-րդ դարերում բազմաթիւ գրքեր են հրատարակուած հայերէն լեզուով, բայց նրանց ամենամեծ մասը ժամասացութեան վերաբերեալ գրքեր են, կամ կրօնական մեկնութիւններ, խորհրդածութիւններ, վիճաբանութիւններ: Զուտ եկեղեցական—կրօնական գրքերից դուրս, մատենագրական բովանդակութիւն ունեցող գրքերի մէջ ամենից բախտաւոր են եղել Շնորհալու Յիսուս որդին և Գր. Նարեկացու աղօթամատոյցը (Նարեկ), որոնք մի քանի տպագրութիւնների արժանացան, դարձեալ շնորհիւ իրանց կրօնական-բարեպաշտական բովանդակութեան, որին հարկաւ նըպաստեց և այս գրուածների բանաստեղծական ոգին: Սրանցից

գուրս հազիւ թէ կարելի լինի գտնել 7—8 հեղինակ, որոնք, տպագրութիւնը հայոց մէջ սկսուելուց մինչև 18-րդ դարի վերջը, այսինքն մօտ 300 տարուայ ընթացքում, տպագրուած են ցիրուցան զանազան տեղեր, և այս տպագրութիւնները ընդհանրապէս չափ անկատար են եղել թէ արտաքինով և թէ մանաւանդ ներքինով, առանց բաղդատութեան, աղաւաղուած ընթերցուածքներով: Իսկապէս 19-րդ դարը պէտք է համարել հայոց հին մատենագրութեան վերածնութեան դար, որ իր կողմից ծնունդ տուեց հայադիտութեան: Հին մատենագրութեան վերածնութիւնը հետևանք էր գլխաւորապէս Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան գործունէութեան: Այս միաբանութիւնը իր գործակալների միջոցով աշխարհի զանազան ծայրերից հաւաքեց բաղմաթիւ հայերէն ձեռագիրներ, թօթափեց նրանց վրայից հնութեան փոշին, հնարաւոր չափով բաղդատեց, ուղղագրեց և լոյս ընծայեց քառասունից աւելի հին հայ հեղինակներ, ընդարձակները առանձին հատորներով, «Մատենագրութիւնը նախնեաց» վերնագրի տակ, իսկ համառօտները հաւաքելով փոքրիկ հատորների մէջ, որոնք «Սոփերը հայկականը» ընդհանուր վերնագիրն են կրում: Մխիթարեանների այս գործունէութիւնը մանաւանդ աչքի է զարնում 19-րդ դարի առաջին կէսում, երբ նրանք, կարելի է համարձակ ասել, հայոց ազգի ուսուցիչները հանգիստացան և ինչպէս հայերէն տպագրութեան, նոյնպէս հայագիտութեան ասպարէզում մրցակիցներ չունէին: Դժբախտաբար այս շրջանում էլ նրանց հրատարակչական գործունէութիւնը սահմանափակւում էր քաղաքական և կրօնական արգելադրումներով: Շատ հին և միջնադարեան հեղինակների գրուածքներ պարուհաւում են դատապարտութիւն Քաղկեդոնի ժողովի դէմ և պարսաւանք Մահմէտի դէմ. այսպիսի գրուածքների տպագրութիւնը հակառակ կը լինէր կաթոլիկ եկեղեցուն և Թիւրքիային, որոնց երկուսի հետ էլ կապուած էին վենետիկցիք: Մնում էր երկուսից մէկը—կամ աղաւաղել հին հեղինակները, նրանցից զուրս ձգելով կաթոլիկութեան ու մահմետականութեան աննպաստ կրտորները, կամ իսպառ չը տպագրել նրանց երկերը: Մխիթարեանները ընտրեցին վերջինը, իրրեւ չարիքներից փոքրագոյնը, և այս պատճառով նրանց հրատարակութիւնների շարքում չը կան այնպիսի հեղինակներ, ինչպէս են Սեբէոս, Աւոնդ, Յովնանէս կաթողիկոս, Թովմայ Արծրունի, Ուխտանէս, Մ. Կաղանկատուացի, Ասողիկ և այլն:

Տասնիններորդ դարի երկրորդ կէսից հրատարակչական գործունէութեամբ հանդէս են գալիս և ուրիշ այնպիսի քաղաքներ, որտեղ կամ ձեռագիրների հաւաքածու կայ, կամ կենտրո-

Նացած են լինում մտաւոր ոյժեր: Այս քաղաքներն են Պարիզ (7 հրատարակութիւն), Մոսկվայ (9), Պետերբուրգ (10), Երուսաղէմ (7) և Էջմիածին (11). Կ. Պօլիսը թէ անցեալ և թէ 19-րդ դարում շարունակ ցոյց է տալիս գործունէութիւն, թէն թոյլ չափով. Էջմիածնում այս գործունէութիւնը սկսուեց եօթանասնական թուականներից և աւելի առաջադիմեց վերջին տասնամեակում: Իսկ Թիֆլիսը, Կովկասի մայրաքաղաքը և հայ բնակիչների բազմութեան կողմից երկրորդ քաղաքը Պօլսից յետոյ՝ այս գործունէութեան մէջ աչքի ընկնող բացառութիւն է կազմում (3 արտասպութիւն): Փարիզում հին հայ հեղինակների հրատարակութեան գործը կատարեց Կար. վ. Շահնազարեան, ձեռնարկելով տպագրել «Շար պատմագրաց հայոց», որի մէջ մտան 7 հեղինակ. նոյն ուղղութեամբ գործեց և հայագէտ Դիւլօրիէն, տպագրելով մի-երկու հեղինակ՝ զլխաւորապէս խաչակրաց արշաւանքի պատմութեան վերաբերեալ: Մոսկվայում հայ հեղինակների զլխաւոր հրատարակիչն եղաւ Մ. Էմինը, իսկ Պետերբուրգում՝ Բ. Պատկանեանը: Էջմիածնում և Երուսաղէմում, հայ ձեռագիրների հարուստ պահեստներում, հրատարակութեան գործը կատարում էին այստեղի վանքերի միաբանները, իսկ Պօլսում՝ զանազան բանասէրներ: Աւելի փոքր քանակութեամբ տպուած են հին հեղինակներ Կալիւթայում ու Մադրասում (երկ-երկու), Զմիւռնիայում, Թէոդոսիայում և Շուշում (մի-մի): Այս հեղինակներից մի քանիսը վաղուց կորսուած էին համարւում և միայն 19-րդ դարում գտնուեցին ու հրատարակուեցին, ինչպէս Սեբէոս, Թովմայ Արծրունի, Մ. Կազանկատուացի, Ուխտանէս և այլն: Նոյն-իսկ գտնուեց, լոյս աշխարհ հանուեց մի հին հեղինակ, որի աշխատութիւնը թէն կար ու տըպագրուած էր, բայց վերագրւում էր ուրիշ անձերի: Այս հեղինակն է՝ քարոզիչ-ճգնաւոր Վարդան Այգեկցին, հայոց եզորոսը, (13-րդ դար), որի կենսագրութիւնն ու առակները մանրամասն բաղդատութեամբ ու լիակատար ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց Ն. Մառ երեք հատորում (1895—1899). այսպիսով նորագիւտ հեղինակը մի անգամից այնպիսի բախտի արժանացաւ, որին իրաւամբ կը նախանձեն հայոց բոլոր հին և նոր հեղինակները: Նոյնպէս գտնուեց ու երեք անգամ տպագրուեց Ղազար Փարպեցու մի անյայտ նշանաւոր թուղթը, որ այնքան լոյս է սփռում թէ այս հեղինակի վրայ և թէ հինգերորդ դարի երկրորդ կէսում տիրող անմխիթարական ոգու վրայ:

Բացի առանձին գրքերով հրատարակութիւններից՝ մեր հին հեղինակների շատ մանր աշխատութիւններ տպագրուած են

բանասիրական ամսագիրներում, գլխավորապես «Բազմավեպում»
և «Արարատում»:

Այս բոլոր հրատարակութիւնները, զանազան տեղերում ու
ժամանակներում, զանազան անձերի ձեռքով կատարուելով՝ հար-
կաւ շատ տարբերում են միմեանցից իրանց թէ՛ ներքինով և
թէ՛ արտաքինով: Մի քանիսը ունին առաջաբաններ, ծանօթու-
թիւններ, յատուկ անունների ցանկեր, միւսները զուրկ են սրան-
ցից. ոմանք տպագրուած են մի քանի ձեռագիրների բաղդա-
տութեամբ, միւսները՝ առանց բաղդատութեան, հէնց պատա-
հած (կամ գոյութիւն ունեցող միակ) ձեռագրից. վերջապէս ո-
մանք տպագրուած են հմուտ ու փորձուած հրատարակիչների
ձեռքով, իննամբով, իսկ միւսները գործին անտեղեակ անձերի
ձեռքով, անխնամ կերպով: Կան և այնպիսի հրատարակութիւն-
ներ, որոնց մէջ վխտում են անթիւ տպարանական սխալներ,
և ակն յայտնի աղաւաղութիւններն էլ չեն ուղղուած: Եթէ այս
հանգամանքների վրայ աւելացնենք և այն, որ այս հրատարա-
կութիւններից շատերը բոլորովին սպառուած են և չեն ճար-
ւում՝ ինքն իրան մեր առաջը կ'եկնէ մի անհրաժեշտ պահանջ,
որին պէտք է շուտով բաւարարութիւն տրուի: Այս պահանջն
է—հարկ է արդեօք ասել—մեր բոլոր հին հեղինակները նորից
տպագրել միևնոյն ուղղութեամբ ու դիրքով, իննամբով համեմա-
տած բնագիրներով, անհրաժեշտ բացատրութիւններով և ցան-
կերով, մի քանի ընդարձակ հատորների մէջ ամփոփած, ժամա-
նակագրական կարգով, այսինքն ունենալ մի Corpus scripto-
rum armenorum (ժողովածու հայ մատենագիրների): Այսպիսի
ժողովածուներ արդէն գոյութիւն ունին յոյն, հռոմայեցի, բիւ-
զանդական և այլ մատենագրութիւնների համար, շատ աւելի
ընդարձակ ծաւալով: Նոյն պահանջը հասունացել է և մեր մէջ.
ամեն մի բանասէր ներկայումս զգում է, որ արդէն գոյութիւն
ունեցող հրատարակութիւնները համապատասխան չեն գիտու-
թեան արդի պահանջներին և թէ կարիք կայ լաւագոյն, քննա-
կան հրատարակութեան: Ուրեմն սպասելու և ցանկալու է, որ
մեր յիշած Հայոց մատենագիրների ժողովածուն, գոնէ միայն
Պատմագիրներինը օր առաջ լոյս տեսնէր:

Հայերէն հրատարակութիւնների հետ միասին անցեալ դա-
րում երեան եկան և հայ հեղինակների, մանաւանդ պատմագիր-
ների թարգմանութիւնները զանազան եւրոպական լեզուներով:
Պատմական ուսումը այս դարում հսկայական առաջադիմութիւն
արաւ Եւրոպայում, ձգտելով գիտութիւնների շարքն անցնել,
սկսեցին ի միջի այլոց որոնել պատմական աղբիւրներ: Եգիպ-
տական հիւրոգրիֆները, սեպագիր արձանագրութիւնները, գեո-

նի տակ թաղուած աւերակները իրանց հազարաւոր տարիներէից ի վեր պապանձած բերանները բացին և սկսեցին խօսել անցեալ դարերի մասին: Ի՞նչ դարմանք, որ ուշագրութիւն պէտք է դարձնուէր և մեր ազգային պատմական գրականութեան վրայ, որ անհամեմատ աւելի մատչելի էր, քան անվերձանելի սեպագիրները և մաշուած գրամները: Հայերէն լեզուն, որով գրուած էր այս մատենագրութիւնը՝ դեռ կենդանի էր գրականութեան մէջ և շատերին հասկանալի, վենետիկում հիմնուած մի գիտնական միաբանութիւն շարունակ տպագրում էր նրանց բնագիրները ու լուսարանում, միևնոյն ժամանակ սիրայօժար կերպով նպաստում էր այն եւրոպացի գիտնականներին, որոնք Ս. Ղազարի վանքը կը դիմէին՝ արեւելեան այդ հին լեզուն սովորելու և նրա մատենագրութիւնն ուսումնասիրելու նպատակով: Թարգմանութիւնները գործին շատ նպաստեց և այն հանգամանքը, որ Պարիզում, Մոսկվայում և Պետերբուրգում հիմնուեցին հայոց լեզուի ամբիոններ բարձրագոյն դպրոցներում, որոնց մէջ հայերէնի պրոֆէսորները զլիսաւոր աշխատողներն եղան նաև թարգմանութեան մէջ:

Հայ հեղինակների թարգմանութիւնները այս պատճառով կատարուել են զլիսաւորապէս Ֆրանսիայում և Ռուսաստանում, ֆրանսերէն և ռուսերէն լեզուներով: Ուրիշ լեզուներով (գերմաներէն, անգլիերէն, իտալերէն և այլն) եղած թարգմանութիւնները համեմատաբար շատ աննշան են և պատահական բնուորութիւն են կրում, այն-ինչ ֆրանսիականը և ռուսականը որոշ դպրոցի գործունէութեան հետևանք է եղել:

Ֆրանսիայում դեռ 1809 թուին միտք ծագեց՝ վենետիկի Մխիթարեանների օգնութեամբ բոլոր հայ հեղինակները ֆրանսերէն թարգմանելու, բայց քաղաքական խառն դրութեան պատճառով այս գիտաւորութիւնը չիրագործուեց: Նոյն միտքը, Շ. Զրպետեանի թելադրութեամբ, գործադրել կամեցել են վենետիկցիք, և բազմաշխատ Մկրտիչ վ. Սւգերեանը ձեռնարկել է բոլոր հայ հեղինակները հայերէն թարգմանելու «Bibliotheca Patrum Armenorum» (Մատենագարան Հայր Հայոց) վերնագրով, որի չորս մեծ հատորները մնում են անտիպ: Միայն հայ պատմագիրները իտալերէն թարգմանելու խորհուրդ ունեցել են դարձեալ վենետիկցիք, բայց տպագրել են միայն Խորենացին ու Ազաթեանը: (Տես Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի և մատենագրութեան յարեմուտ, եր. 139—143): Ֆրանսերէն սիստեմական թարգմանութեան միտքը յիսնական թուականներին նորից արծարծեց հայագէտ պրոֆ. Դիւլօրիէն, որին պէտք է աշխատակցէին Գարբ. վարդ. Այվազեանը և հայագէտ վ. Լան-

գլուխն: Այս գործին իբրև նախապատրաստութիւն նա տպագրեց իւր ուսումնասիրութիւնը հայոց ժամանակագրութեան մասին (1859-ին): 1858-ին դուրս եկաւ նրա ծրագրած մատենադարանի առաջին հատորը, որ պարունակում էր երկու հեղինակ, Բայց այս հատորը նրա ձեռնարկած գործի վերջինն էլ եղաւ: Նոյն հայագէտը ֆրանսիական Ակադեմիայի առաջարկութեամբ ժողովեց ու հայերէն բնագրով ու ֆրանսերէն թարգմանութեամբ հրատարակեց (1869-ին) բոլոր այն պատմական տեղեկութիւնները, որ գոյութիւն ունին հին հայ հեղինակների մօտ՝ խաչակիրների արշաւանքի մասին: Գործը դուրս եկաւ մի մեծադիր չքեղ հատոր և պարունակում է ընդարձակ ու համառօտ քաղուածքներ 19 հայ հեղինակներից:

Սակայն Դիւլօրիէի և նախորդների արծարծած, բայց չիրագործած միաբը չը խափանուեց: Վաթնական թուականներին նոյն վ. Լանգլուան վերանորոգեց նոյն միաբը և գտնելով Նուբար-փաշայի կողմից դրամական օժանդակութիւն և զանազան գիտնականների կողմից աշխատակցութեան խոստում՝ սկսեց իւր գործը, որ, ըստ ծրագրի, պէտք է բաղկանար հինգ ընդարձակ հատորներից և պիտի պարունակէր մօտ 30 հայ հեղինակների թարգմանութիւնը՝ առաջարաններով ու գիտական ծանօթութիւններով: Գործի երկու հատորը լոյս տեսան 1867 և 1869 թուին «Collection des historiens anciens et modernes de l' Arménie» (Ժողովածու հին և նոր հայ պատմագիրների) վերնագրով և պարունակում են հինգերորդ դարի 11 հեղինակի (որոնց մէջ նաև Զենոբի ու Յոհան Մամիկոնեանի) գրուածքները: Դժբախտաբար այս լուրջ գործն էլ անկատար մնաց՝ Լանգլուայի մեռնելով:

Նրա գործը շարունակել մտադրուեց Պետերբուրգի Ակադեմիայի անդամ բազմաշխատ վրացագէտ և հայագէտ Մ. Բրօսսէն, որ դարձեալ «Collection d' historiens arméniens» վերնագրով Պետերբուրգում, Ակադեմիայի հաշուով, տպագրեց երկու հատոր (1874—1876), որոնք պարունակում են 7 հեղինակի գրուածքների թարգմանութիւններ, մէկը 10-րդ դարի, երկրորդը 12-րդի, մնացածները 17—18 դարերի: Բրօսսէի այս գործն էլ, որ գիտական արժէքի կողմից ստոր է Լանգլուայի ժողովածուից, կիսատ մնաց՝ ձեռնարկողի մահուան պատճառով:

Ռուսներէն լեզուով հայ հեղինակների թարգմանութիւններ կատարուած են զանազան հայերի ձեռքով պատահաբար (Յովսէփ սարկաւազ, Խոսրոս Բաղդասար, Շանշեան և այլն). բայց ինչպէս ասացինք՝ սիստեմական թարգմանութիւնները կատարուած

են Մոսկվայի Լազարեան ձեմարանի և Պետերբուրգի համալսարանի հայագետ պրոֆեսորների ձեռքով: Աշխատողներն եղել են հայերիս ծանօթ, այժմ հանգուցեալ, գիտնականներն Մկրտիչ Էմին և Քերոբէ Պատկանեան: Բուն ռուսներից ոչ դք չէ պարպել հայերէնով, և Ք. Պատկանեանը իրաւացի գանգատուում էր, թէ Ռուսաստանում ընթերցող հասարակութիւնը մի առանձին անտարբերութեամբ է նայում այն ամենի վրայ՝ ինչ վերաբերում է հայոց լեզուին, պատմութեան և գրականութեան... Նոյն-իսկ գիտութեան մարդիկն ու մասնագէտները, որոնցից կարելի էր սպասել աւելի մեծ հետաքրքրութիւն՝ այնպիսի անտարբերութեամբ են նայում այս տեսակ հետազոտութիւնների վրայ, որ ռուս հայագէտը կամքի մեծ ոյժ, աշխատանքի մեծ սէր պէտք է ունենայ՝ որպէս զի այսպիսի աշխատութիւններից չը սառչի: (Библиографический очеркъ армянской исторической литературы, եր. 15—16): Այս խօսքերը, որ առում են սրանից 22 տարի առաջ՝ դժբախտաբար ճիշտ են և այսօրուայ համար:—Մ. Էմինը, բացի Շարականից և ուրիշ կրօնական բովանդակութեան գրուածքներից՝ ռուսերէն թարգմանեց երեք հայ պատմագիր (Սորենացի, Ասողիկ, Վարդան Բարձրբեղցի), իսկ Ք. Պատկանեանը՝ հինգ (Սերէոս, Ղևոնդ, Մ. Կաղանկատուացի, Մաղաքիա, Մխիթար Այրիվանցի):

Բոլոր այս թարգմանութիւնները միասին վերցրած՝ կը տեսնենք, որ 19-րդ դարում եւրոպական լեզուներով թարգմանուել են մեր հին և նոր կարևոր պատմագիրները և չափերը աննշաններից, նոյնպէս և բազմաթիւ ուրիշ գրուածքներ կրօնական-եկեղեցական բովանդակութեամբ: Ի հարկէ, այս թարգմանութիւններն էլ, նայելով թարգմանիչների հմտութեան, աւելի կամ պակաս չափով գոհացուցիչ են, և որչափ մեղ յայտնի է՝ չը կայ նրանցից մէկը, որ կատարեալ լինի. բայց մի առաւելութիւն նրանք անպայման ունին—նրանք ընդհանրապէս լուսարանուած են առաջարաններով ու ծանօթութիւններով, որոնք պարունակում են կարևոր տեղեկութիւններ թէ թարգմանուած հեղինակի ու նրա գործի մասին և թէ ընդհանրապէս հայոց պատմութեան, լեզուի ու գրականութեան մասին: Այս առաւելութիւնից ընդհանրապէս զուրկ են նոյն հեղինակների հայերէն բնագիրների տպագրութիւնները:

Եւրոպական թարգմանութիւնների մասին խօսելիս՝ յիշենք նաև, որ եղել է փորձ մեր հին պատմագիրները թարգմանելու և հայերէն աշխարհաբար լեզուով. այս փորձը կատարուել է բացառապէս Կովկասեան հայերի մէջ: Մինչև հիմա եղած ձեռնարկութիւնները պատահական են եղել և թարգմանուած են, որ-

չափ գիտենք՝ միայն չորս հեղինակ (Եղիշէ, Խորենացի, Փարպեցի, Լաստիվերտցի)։ Ամբողջական թարգմանութեան ընդարձակ ծրագիրն ունէր Հրատարակչական ընկերութիւնը, բայց մնաց անիրագործելի։ Պէտք է յուսալ, որ այս խիստ օգտակար գործն էլ, որ հերթական է դարձել, շուտով գլուխ կը բերուի, և հայ ընթերցողները ստուար մեծամասնութիւնը, որ գրաբար լեզուին անծանօթ է, միջոց կ'ունենայ իր կենդանի լեզուով կարգալու մեր նախնեաց մտքի ու սրտի արգասիքը, մեր պատմութիւնը։

Որքան որ հայ մատենագրութեան ընագիրներն ու թարգմանութիւններն սկսեցին լոյս տեսնել՝ այնքան էլ սկսեցին երևան գալ հետազոտութիւններ թէ՛ այդ մատենագրութեան մատակարարած նիւթերի հիման վրայ, և թէ՛ նոյն մատենագրութեան մասին։ Մի առ մի յիշել այս աշխատութիւններից թէ՛ կուղ գլխաւորները՝ անկարելի է այս մեր թուուցիկ տեսութեան մէջ, ուստի պէտք է բաւականանանք ամենից կարևորներով։ Հին և նոր Հայաստանի աշխարհագրութեան մասին տպագրուեցին լուրջ երկասիրութիւններ, Ինճիճեանի, Սէն-Մարտէնի, Պատկանեանի... աշխատութեամբ։ Այս մասում գլուխ գործոց կադմուս են ծերունի Դ. Ալիշանի Սիսուան, Այրարատ և Սիսական փառահեղ ընդարձակ հատորները, որոնք նուիրուած են այս նոյն անունները կրող նահանգների համագրութեան, չը խօսելով նոյն հեղինակի միւս լուրջ աշխարհագրական երկերի մասին, ինչպէս են Շիրակը և նոր Հայաստանի աշխարհագրութիւնը։ Մեր հին հեղինակների տուած նիւթերից նոյն Դ. Ինճիճեանը հիւսեց իր Հնախօսութիւն հին Հայաստանի եռահատոր ընդարձակ գործը, որ պարունակում է, բացի աշխարհագրութիւնից՝ նաև ամփոփ տեսութիւններ հին Հայոց կառավարութեան, լեզուի, կրօնի, մատենագրութեան, զինուորականութեան, բարքերի և այլն մասին և մինչև այսօր էլ (տպուած է 1885 թուին) ծառայում է իբրև տեղեկատու գիրք այս խնդիրներով զբաղուողներին։ Հայոց հին հեթանոսական կրօնի ուսումնասիրութեանը մենագրութիւններ նուիրեցին Ալիշան, Բ. Սարգսեան, Գր. Խալաթեանց, Կարրիէր և այլն, աշխատելով հայ պանթէօնի աստուածութիւններն ու նրանց պաշտամունքը համեմատել չրջակայ ազգերի պանթէօնի հետ։ Հին Հայոց անգիր բանաստեղծութիւնը (Գողթան երգերը) շատ չնորհալի հետազոտողներ ունեցաւ, ինչպէս են Մ. Էմին, Գաթըրճեան, Դիւլօրիէ, Ֆէտտէր, Խալաթեանց, Արեղեան։ Հայոց հին պատմութեան զանազան չրջաններն ու հարցերն ուսումնասիրեցին Սէն-Մարտէն, Գաթըրճեան, Ալիշան, Պատկանեան, Էմին, Գէլցէր, Իսկ Գարագաշեան գրեց քառահատոր «Բնական պատմութիւն հայոց», որ հասնում է

մինչև հինգերորդ դարի վերջը։—Մատենագրական հարցերի ուսումնասիրութիւնը, որի համար հարկաւոր է նախընթաց բազմակողմանի պատրաստութիւն՝ աւելի նոր ժամանակի արդիւնք է, թէև դեռ քսանական թուականներին էլ հանդէս եկաւ տաղանդաւոր քննադատ Սէն-Մարտէնը, որ իրաւամբ կարող է կոչուել ժամանակակից հայագիտութեան հիմնադիրը։ Յիշելու համար մեր հին գրականութեան այս ճիւղը մշակողներին՝ պէտք է լինէր թուել բոլոր հայագէտների անունները յիսնական թուականներից այս կողմը, որովհետև բոլորն զբաղուել են մատենագրական քննութիւններով։ Այսօր ասել հարկաւոր է, որ այս մասում առաջին տեղը բռնում են եւրոպացի գիտնականները, որոնց շաւղով գնացել են հայ բանասէրները, այն-ինչ հին մատենագիրների հիման վրայ ուսումնասիրութիւններ մեծ մասամբ կատարել են հայ գիտնականներ, առաւելագէտ Վենետիկի Մխիթարեանները։ Մատենագրական ուսումնասիրութիւններին բաւական նպաստեցին և ամառները—«Բազմալէպ», «Հանդէս ամսօրեայ» և «Արարատ»։ «Հանդէս ամսօրեան» յատկապէս հայագիտութեան է նուիրուած. նա զետեղում է ոչ միայն Վիեննայի Մխիթարեանների (գլխաւորապէս Յ. Վ. Տաշեանի), այլ և կողմնակի բանասէրների ինքնուրոյն աշխատութիւնները, և միևնոյն ժամանակ տպագրում է ամբողջական թարգմանութիւններ, կամ քաղուածներ ու զեկուցումներ եւրոպական լեզուներով լոյս տեսած աշխատութիւններից՝ հայագիտութեան վերաբերեալ։ Այս կերպով նա դարձել է մի կենտրոնական օրգան հայագիտութեամբ զբաղողների համար։ Սակայն վերջին երկու տարիներս չէ նկատուում նրա մէջ նախկին կենդանութիւնն ու թարմութիւնը, որովհետև մշտական աշխատակից միաբաններից մի-երկուսը հեռացան Վիեննայից՝ Կ. Պօլսում մանկավարժական դործունէութեամբ զբաղուելու համար։ «Արարատն» էլ վերջին տասն տարիներս բանասիրական լուրջ թերթ դառնալու ապացոյցներ տալիս է շարունակ։ Վերջագէտ երկու տարի առաջ Պարիզում հիմնուեց մասնագիտական-բանասիրական մի հանդէս էլ, «Բանասէր» անունով, որ առայժմ հրատարակուում է երեք ամիսը մի անգամ և պարունակում է խնամքով գրուած ուսումնասիրութիւններ և յօդուածներ բնագագրական, լեզուագիտական, մատենագրական և հնախօսական բովանդակութեամբ։

Մատենագրական ուսումնասիրութիւնների շարքում չէ կարելի մոռանալ մեր հին գրականութեան պատմութիւնը, որ պէտք է բովանդակէ զանազան գիտնականների հետազօտութիւնների արդիւնքը՝ որոշ սիստեմի վերածուած և որոշ հայեցակէտով առաջնորդուած. նա պէտք է լինի հայելի, որի մէջ կա-

բելի լինի տեսնել մեր անցեալ դարերի մտաւոր գործունէութեան պատկերը: Այս գաւառում աշխատողների մէջ ամենից աւելի աչքի է ընկնում նորերս վախճանուած Վենետիկ Միութարեան միաբան Գար. վ. Զարբհանալեանը, որի կազմած երկհատոր «Հայերէն դպրութեանց պատմութիւնը» մինչև այժմ միակ դասագիրքն է մեր հին մատենագրութեան համար: Այս աշխատութիւնը, որի առաջին հատորը (մինչև ԺԳ. դարը) երեք տպագրութեան արժանացաւ՝ աւելի պահպանում է հին աւանդական հայեացքները և տեղ չէ տալիս նորագոյն ժամանակների եզրակացութիւններին մեր մատենագրութեան զանազան հարցերի մասին, բայց և այնպէս իր պարունակած բազմաթիւ տեղեկութիւններով անփոխարինելի մի ձեռնարկ է մեր հին գրականութեամբ զբաղուողների համար: Ժամանակի պահանջ է՝ ունենալ մի նոր պատմութիւն հայոց գրականութեան՝ նոր ուղղութեամբ ու հայեացքներով կազմուած:

Հայագիտութեան նպաստող առարկաների շարքում պէտք է մասամբ դասել և սեպագիր արձանագրութիւնները, որոնց գիւտը և ընթերցումը դարձեալ 19-րդ դարի արդիւնքն են կազմում: Սեպագիր կոչւում են այն տեսակ տառերը, որոնք սեպի (ВЛИНЪ, չիվի) ձև ունին, վերևը հաստ, ներքևը բարակ. այսպիսի սեպեր մէկը միւսի կողքին կամ վրայ որոշ կերպով տեղադրուելով կամ կապակցուելով՝ նշանակում են հնչիւններ, վանկեր ու նշանագիրներ: Այսպիսի սեպագիր տառերով քարերի կամ աղիւտների վրայ արձանագրութիւններ են թողել Ասորեստանի, Պարսկաստանի և նախնի Հայաստանի տիրողները: Ամենից հին են ասուրականները, որոնք սկսւում են Քրիստոսից մօտ 1500 տարի առաջ. այնուհետև գալիս են հայկական արձանագրութիւնները, որոնք սկսւում են 9-րդ դարում Ք. ա., վերջապէս պարսկականները, որոնք սկսւում են 6-րդ դարում Ք. ա.: Ամենից հեշտ ընթերցանելի դուրս եկան պարսկական արձանագրութիւնները, որովհետև նրանց սեպաձև նշանները այբուբենի տառեր էին նշանակում, ձայնաւորներով ու բաղաձայններով. մէկ էլ որ նրանց լեզուն, հին պարսկերէնը, հասկացւում էր շնորհիւ այն հանգամանքի, որ շատ նման է մի կողմից սանսկրիտ և միւս կողմից միջին պարսկերէն լեզուներին: Աւելի դժուար էր ասուրական արձանագրութիւնների ընթերցումը, որովհետև այստեղ սեպախմբերը ոչ թէ տառեր էին նշանակում, այլ վանկեր և միևնույն ժամանակ նշանագիրներ. լեզուն էլ, որով գրուած են նրանք, սեմական ծագում ունի և այնքան մատչելի չէ: Ամենից դժուար էր հայկական արձանագրութիւնների ընթերցումը, որոնց սեպախմբերի մեծ մասն ան-

ծանօթ վանկեր ու նշանագիրներ է ներկայացնում, իսկ նրանց լեզուն էլ միայնգամայն անծանօթ է: Թէ ինչ հսկայական ճիգեր թափեցին շատ գիտնական մարդիկ, անծանօթ գրերով և անծանօթ լեզուով այդ տարօրինակ արձանագրութիւնները կարդալու և հասկանալու համար—այդ մասին գրել մեր նիւթից դուրս է. մարդկային մտքի հնարագիտութեան, տոկուն աշխատասիրութեան անջնջելի յիշատակ է այս արձանագրութիւնների ընթերցումը: Բազմաթիւ աշխատութիւնների մէջ յիշեմք Բօտաի, Լայարտի և Շուլցի անունները, որոնք մեծ դժուարութիւնների յաղթելով այս արձանագրութիւնները հաղարաւոր տարիների փլատակների տակից հանեցին, կամ ժայռերի վրայից ընդօրինակեցին. սրանցից վերջինը, Շուլցը, որ 1828 թուին Հայաստան ձանապարհորդեց Վանի արձանագրութիւնները առաջին անգամ ընդօրինակելու՝ գիտութեան նահատակ դարձաւ, քուրդերից սպանուելով: Իսկ Վեստերգարտ, Բաւուխսըն, Բէնֆէյ, Օպպէրտ, Շպիգէլ, Մէնան, Լասսէն, Լընօրման, Սէյս, Բէլկ, Նիկոլ'սկի և ուրիշները մեծամեծ ջանքեր գործ դնելով յաջողեցան, քառասնական թուականներից այս կողմը, հետզհետէ կարդալ ու բացատրել նախ՝ պարսկական (Բիսութունի) արձանագրութիւնները, ապա ասորականը, որ ահագին քանակութեամբ հանուեց Նինուէի և Բաբելոնի փլատակներից և փոխադրուեց գլխաւորապէս Լօնդօնի Բրիտանական թանգարանը, և վերջապէս հայկականը, որ փորագրուած է Վանի բերդի ժայռի վրայ և, բացի զրանից, ցրուած է Տաճկա-և Ռուսա-Հայաստանի զանազան տեղերում: Պարսկական արձանագրութիւնները վերջնականապէս կարգացուած և ուսումնասիրուած են արդէն. ասորականները կարգալու դժուարութիւնը յաղթուած է և հետզհետէ կարգի են բերոււմ ու կարդացոււմ են հաղարաւոր աղիւսների վրայ գրուածներն և ուսումնասիրոււմ: Հայկական արձանագրութիւնների ընթերցման բանալին էլ գտնուել է և հետզհետէ հարթոււմ են դժուարութիւնները: Այս երեք տեսակի արձանագրութիւններն էլ մեծ կարեւորութիւն ունեն մեր հնագոյն պատմութեան համար, որովհետեւ, ինչպէս երևում է ասորական ու պարսկական արձանագրութիւններից, այդ աշխարհների տիրապետողները դարերի ընթացքում անընդհատ պատերազմական յարաբերութիւններ են ունեցել հին Հայաստանի հետ. իսկ հայկական արձանագրութիւնները պատկերացնում են այս երկրի իշխողների քաղաքական ու քաղաքակրթական ձեռնարկութիւնները: Այնպէս որ ներկայ քսաներորդ դարին է մնում, այս բոլոր արձանագրութիւնների ուսումնասիրութեան միջոցով, ստեղծել Առաջաւոր Ասիայի, որի մէջ և

նախնական Հայաստանի պատմութիւնը, ստեղծել ենք ասում, որովհետեւ այս հնագոյն ժամանակի մասին ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ չեն հասել մեզ, կամ շատ կցկտուր են: Արդէն մինչև այժմ կատարուած ուսումնասիրութիւնները, որչափ և անկատար լինին, այնու ամենայնիւ այնպիսի լոյս են սփռում Հայաստանի պատմութեան նախահայկական շրջանի վրայ, որի մասին գաղափար անգամ չունէին մեր հայրերը:

Մինչև այժմ ասածներս ամփոփելով՝ տեսնում ենք, որ անցած տասնիններորդ դարը շատ արդիւնաւոր է եղել հայագիտութեան պատմական-մատենագրական ճիւղի համար. բոլոր նախընթաց դարերը միասին առած՝ չեն տուել այս մասում այն՝ ինչ որ տուել է 19-րդ դարը, որ իրաւամբ կարող է կոչուել հայագիտութեան ծնունդի դար: Այս դարում գլխաւորապէս տպագրուեցին մեր հին մատենագիրները, թարգմանուեցին ու հետազոտուեցին: Հաւաքուեցին ու հրատարակուեցին բազմաթիւ արձանագրութիւններ, սեպագիր և տառագիր, ազգային անգիր մատենագրութեան ստեղծագործութիւններ ու հնութիւններ: Այս նպատակով կատարուեցին բազմաթիւ գիտական ճանապարհորդութիւններ, հայ և օտար ազգի անձերի կողմից: Հաւաքուած առատ նիւթը ենթարկուեց կարող գիտնականների ուսումնասիրութեան ու քննադատութեան, և ստացուած եզրակացութիւնները գրեթէ յեղափոխեցին մեր հայեացքները, որ ունէինք մեր գրականութեան, կրօնի, բարքերի և ընդհանրապէս պատմութեան մասին: Քննադատական աշխատանքի և ուսումնասիրութիւնների մէջ առաջաւոր մշակներն եղան եւրոպացի գիտնականները. նրանց ընթացքին հետեւեցին և հայ գիտնականները, որոնք հայագիտութեան բոլոր ճիւղերում էլ ունեցան և ունին պատուաւոր ներկայացուցիչներ: Այսքան յաջողութեամբ սկսուած ու առաջ տարուած գործը յոյս է տալիս, որ քսաներորդ դարը, այնքան նախապատրաստական նիւթերի ու կատարուած աշխատութիւնների վրայ յենուած, հայագիտութեան համար էլ շատ աւելի արդիւնաւոր կը լինի քան իւր նախորդը. ոչ միայն կը լրացնէ այն պակասորդները, որ մենք զգում ենք այժմ, այլ և նորանոր հորիզոններ կը բանայ, նորանոր դաւառներ կը նուաճէ՝ որոնց մասին ներկայումս հասկացողութիւն էլ չունենք:

Մի ուրիշ անգամ մենք կը դառնանք հայագիտութեան երկրորդ մեծ ճիւղի, այսինքն լեզուագիտական հետազոտութիւնների մասին խօսելու, և կ'աշխատենք ամփոփել այն արդիւնքները, որոնց հասաւ 19-րդ դարը այս գաւառում: